

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

مجموعه
مقالات قزوین

دفتر چهارم

به کوشش:
مهرزاد پرهیزکاری
فهیمة جعفری
سمیه مراقی

سرناسه	پرهیزکاری، مهرزاد، ۱۳۴۹ - گردآورنده
عنوان و نام پدیدآور	مجموعه مقالات قزوین / به کوشش مهرزاد پرهیزکاری؛ [تهیه کننده] شهرداری قزوین، سازمان نوسازی و بهسازی شهر تاریخی قزوین، پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی قزوین، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان قزوین.
مشخصات نشر	تهران: روناس، ۱۳۹۰ -
مشخصات ظاهری	ج: مصور، جدول.
شابک	ج: ۱: ۱-۶۳-۷۵۸۷-۹۶۴-۹۷۸؛ ج: ۲: ۸-۶۴-۷۵۸۷-۹۶۴-۹۷۸؛ ج: ۳: ۳-۳۲۸۸-۹۳۲-۹۷۸؛ ج: ۴: ۷-۶۴۷۰-۹۵۴۷۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی:	فایا
یادداشت	جلد سوم و چهارم به کوشش مهرزاد پرهیزکاری، سمیه مراقی، فهیمه جعفری منتشر شده است.
یادداشت	ج: ۳ (چاپ اول: ۱۳۹۲).
یادداشت	ج: ۴ (چاپ اول: ۱۳۹۴) (فایا).
یادداشت	ناشر جلد سوم و چهارم ره آورد مهر است.
یادداشت	جلد سوم کتاب حاضر با حمایت انجمن دوستداران یادمان ها و سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان قزوین منتشر شده است.
یادداشت	جلد چهارم کتاب حاضر با حمایت شهرداری قزوین، انجمن دوستداران یادمان ها و مهندسين مشاور تحکیم بنا منتشر شده است.
مندرجات	ج: ۲. با نگاهی به بلديه
موضوع	قزوین
موضوع	شهرداری قزوین
موضوع	قزوین -- مقاله ها و خطابه ها
موضوع	قزوین -- تاریخ
شناسه افزوده	مراقی، سمیه، ۱۳۶۰ - گردآورنده
شناسه افزوده	جعفری، فهیمه، ۱۳۶۶ - گردآورنده
شناسه افزوده	شهرداری قزوین
شناسه افزوده	سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری قزوین
شناسه افزوده	سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین
شناسه افزوده	سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین. پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی قزوین
شناسه افزوده	انجمن دوستداران یادمان های ماندگار
رده بندی کنگره	DSR ۷۵۲۱۳ / ۴ / ۱۳۹۰
رده بندی دیویی	۳۶۲ / ۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۲۵۴۵۹۵۵

مجموعه مقالات قزوین / دفتر چهارم

به کوشش: مهرزاد پرهیزکاری / فهیمه جعفری / سمیه مراقی

ناشر: ره آورد مهر

میدان انقلاب، خیابان کارگر شمالی، بین فرصت و نصرت، کوچه طباطبایی، پلاک ۱۹،
واحد اول غربی کد پستی: ۱۴۱۷۹۵۳۱۵۵ تلفن: ۶۶۱۲۷۵۴۲ همراه: ۰۹۳۵ ۹۲۲ ۴۹۶۹
E-mail: rahavardmehr.1390@yahoo.com rahavardmehrpublishing@gmail.com

با حمایت: شهرداری قزوین

مهندسين مشاور تحکیم بنا

انجمن دوستداران یادمان ها

مدیر هنری: مسعود یزدان مهر

لیتوگرافی و چاپ: خاتم / صحافی: دلشاد

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ نخست: ۱۳۹۴

شابک: ۷-۶-۹۵۴۷۰-۶۰۰-۹۷۸

قیمت: ۱۶۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ است.

حامیان مالی این دفتر:

شهرداری قزوین

مهندسین مشاور تحکیم بنا

انجمن دوستداران یادمان‌های ماندگار

اعضای هیأت داوری:

احسان اشراقی، مهرزاد پرهیزکاری، ناصر تکمیل همایون
سید محمد دبیرسیاقی، مهرداد قیومی، محمدعلی رنجبر کرمانی
سید مهدی مجابی، عنایت الله مجیدی، ناصر نوروززاده چگینی

فهرست

مقدمه.....	۹
شناخت امام رافعی و نگاهی دیگر بر کتاب التدوین فی ذکر اهل العلم بقزوین .. ناصر تکمیل همایون	۱۱
ملک افتخارالدین محمد قزوینی :: عنایت‌الله مجیدی	۲۹
ابراهیم میرزا صفوی :: رقیه فراهانی فرد	۳۹
روزنامه سفر عزالدوله به محال الموت قزوین :: عبدالصمد میرزا عزالدوله سالور / پژوهش و تصحیح مهرزاد پرهیزکاری	۴۹
دو سند از خاندان برغانی :: مهدی نورمحمدی	۸۵
مروری بر اقدامات عمرانی شهرداری قزوین از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۳۰ شمسی .. علیرضا خزانلی	۹۵
بازشناسی سیر تحولات سرای ضرابخانه در بازار قزوین :: پریسا خلیلی	۱۰۷
مروری بر سرآغاز معماری صنعتی در قزوین با رویکرد طرح باززنده‌سازی کارخانه آرد ماشینچیان	
:: الهام حاجی ملکی	۱۳۵
نقش گزارش‌های مستندنگاری اقدامات مرمتی دهه شصت و هفتاد مسجدالنبی در بازفهم نقاط	
آسیب‌پذیر بنا برای برنامه‌ریزی‌های آتی :: فهیمه جمفری	۱۵۷

مقدمه

دفتر چهارم مجموعه مقالات قزوین، بعد از گذشت مدت دو سال، اینک به زیور طبع آراسته می‌گردد. محدودیت پژوهش‌های بومی و منطقه‌ای موجب گردیده تا مدت زمان گردآوری مقالات به درازا انجامد و این از مهم‌ترین مشکلات انتشار چنین مجموعه‌هایی است. فقدان پشتوانه تشکیلاتی لازم، موجب عدم امکان گردآوری مقالات به صورت متداول شده و آماده‌سازی آنها را با وقفه مواجه نمود. با این حال اعتقاد به استمرار مجموعه، دبیرخانه را بر آن داشت که به تلاش برای انتشار این دفتر ادامه دهند. سعی در ارتقاء سطح کیفی مجموعه نیز بر طول مدت زمان انتشار این دفتر افزود.

دفتر حاضر حاوی نه مقاله با موضوعات مختلف در خصوص قزوین است. معرفی شخصیت‌های تاریخی و اسناد در حدود نیمی از مقالات را به خود اختصاص داده است. موضوعات مرتبط با پیشینه شهر و بناهای تاریخی نیز سهم مهمی را در این مجموعه دارا می‌باشند. در مجموع ترکیب مقالات اطلاعات مفیدی از وجوه مختلف قزوین را ارائه می‌دهد.

در شکل‌گیری این مجلد نویسندگان مقالات چاپ شده و چاپ نشده و اساتیدی که با صبر و شکیبایی مقالات را مطالعه و داروی نموده‌اند، مشارکت داشته‌اند. حاصل این همکاری اسباب تداوم حیات مجموعه را فراهم ساخته است. بدین جهت امتنان وافر خود را جهت زحمات این عزیزان ابراز می‌دارد.

حامیان دفتر چهارم مجموعه مقالات قزوین، شهرداری قزوین، مهندسین مشاور تحکیم بنا و انجمن دوستداران یادمان‌های ماندگار هستند که لازم می‌داند از آقای مهندس نصرتی شهردار محترم قزوین، آقای مهندس خزائلی معاونت طرح و برنامه شهرداری قزوین، آقای مهندس خطیبی مدیر عامل شرکت تحکیم بنا و خانم مهندس صحراکاران، دبیر انجمن دوستداران یادمان‌های ماندگار تقدیر و تشکر به عمل آورد. در پایان خدا را شاکر هستیم که توفیق این خدمت کوچک را در راه اعتلای فرهنگ ایران به ما عطا نموده است.

دبیرخانه مجموعه مقالات قزوین

شناخت امام رافعی و نگاهی دیگر بر کتاب التدوین فی ذکر اهل العلم بقزوین

ناصر تکمیل‌همایون
استاد جامعه‌شناسی تاریخی

چکیده:

کتاب التدوین در زمره معتبرترین نوشتارهای تاریخی و جغرافیایی است که اطلاعات ارزشمندی از پیشینه تاریخی- اجتماعی قزوین به دست می‌دهد. مقاله حاضر به بررسی موضوعات کتاب التدوین و معرفی نگارنده آن پرداخته و امتیازهای آن را برمی‌شمارد.

واژگان کلیدی: کتاب جغرافیای تاریخی، التدوین، امام رافعی، قزوین.

درآمد

نگارش شهرنامه و نوشتارهای تاریخی و جغرافیایی که از آنها با عنوان جغرافیای تاریخی یاد می‌شود («البلدان»ها و «مسالک و ممالک»ها و تک‌نگاری‌های منطقه‌ای و شهری) و شرح احوال رجال و دانشمندان و هنرمندان رشته‌های گوناگون معارف زمان در مناطق مختلف و همچنین تألیفاتی از این نوع درباره حوادث و رویدادها و توصیف نهادهای اجتماعی و سیاسی و دینی و سازمان‌های شکل گرفته و نیز بناهای تاریخی مذهبی (مساجد و مراقد و زیارتگاه‌ها) و اقتصادی (بازارها و کاروانسراها و تیم و تیمچه‌ها) و عام‌المنفعه (آب‌انبارها و گورستان‌ها) و جز اینها از با ارزش‌ترین منابعی به شمار رفته‌اند که با بررسی علمی آنها، راه و روش تبیین‌های تاریخی و اجتماعی و فرهنگی ایران، بیش و کم به دست می‌آید.

کتاب‌های متعددی درباره شهرها و بلاد معتبر ایران زمین چون اصفهان، همدان، ری، هرات، بلخ، مرو، بخارا، سمرقند، نیشابور، خوارزم و دیگر شهرها به نگارش درآمده که متأسفانه پاره‌ای از آنها از میان رفته‌اند.

درباره قزوین نیز از همان روزگار آغازین عصر اسلامی، تألیفاتی خاص و مشخص پدید آمده که نام و نشان آنها را محققان معاصر در نوشتارهای خود بیان داشته‌اند، چون:

تاریخ قزوین و فضائلها تألیف خلیل بن عبدالله بن احمد خلیلی

فضائل قزوین تألیف ابن کاتب

فضائل قزوین تألیف ابومنصور یحیی

احوالی البلد القزوین تألیف امام هبة بن راذان

این کتاب‌ها که به زبان عربی نوشته شده‌اند، چه بسا تألیفات دیگری متعلق به عصر نخستین ایران اسلامی (از آغاز ورود اسلام تا حمله مغولان) وجود داشته که به مرور طی حوادث نامبارک و اسفناک زمان از میان رفته‌اند.

اما فزون بر کتاب‌های یاد شده، تألیفات دیگری هم از مورخان و جغرافی‌دانان اسلامی باز مانده که بخش یا فصلی از آن درباره قزوین نگارش یافته است. مهمترین این نوع تألیفات تا پیش از نگارش التدوین عبارتند از:

اخبار البلدان تألیف ابن فقیه

مسالك و ممالك تألیف اصطخری

مسالك و ممالك تألیف ابن خردادبه

مسالك و ممالك تألیف ابن حوقل

احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم تألیف مقدسی

فتوح البلدان تألیف البلاذری

کتاب التدوین فی اخبار قزوین که از آن به تفصیل یاد خواهد شد، یکی از معتبرترین آثار تاریخی درباره قزوین است که در سال ۶۲۰ قمری تألیف شده است. همزمان در آن عصر دو کتاب به زبان عربی بدین شرح انتشار یافته‌اند:

آثار البلاد و اخبار العباد تألیف زکریا بن محمد بن محمود مکمونی قزوینی

عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات تألیف زکریا بن محمد بن محمود مکمونی قزوینی

اما پس از آن فارسی‌نگاری درباره مناطق و شهرهای گوناگون بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. درباره قزوین باید از دو اثر برجسته و ارزنده حمدالله مستوفی به نام‌های نزهةالقلوب

(تالیف ۷۰۳ ق) و تاریخ گزیده (تالیف ۷۱۳ ق) یاد کرد.

پس از این دو اثر بخش‌هایی از پاره‌ای کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی مطالبی درباره قزوین نگاشته‌اند، که چشمگیرترین آنها عبارتند:

هفت اقلیم
مراث البلدان
تالیف امین احمد رازی (چاپ تهران بی‌تا)
تالیف محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (چاپ جدید دانشگاه تهران ۱۳۶۷)

کتاب الجغرافیا
کلیات جغرافیای ایران
تالیف عبدالغفار نجم‌الدوله (چاپ تهران ۱۳۱۹ ق)
تالیف مهندس الملک (چاپ تهران ۱۳۴۱ ق)
همچنین از نگارش‌های خارجیان باید یاد کرد که بخش‌هایی از تاریخ قزوین از آنها آمده است به شرح زیر:

قاموس الاعلام ترکی
جغرافیای تاریخی ایران
(استانبول ۱۳۱۴ ق)
تالیف خاورشناس برجسته روسی ولادیمیر بارتولد
(چاپ تهران ۱۳۷۱)

مقالات پراکنده و نوشتارهای دایره‌المعارف‌های جهان و سفرنامه‌های خارجیان و بعضاً ایرانی، منابع دیگری هستند که گاه در آنها مطالب با ارزش درباره قزوین یافت می‌شود^۱ اما کتاب مینودر یا باب‌الجنة قزوین که مرحوم سرهنگ محمدعلی گلریز تألیف کرد و دانشگاه تهران اول بار در سال ۱۳۳۷ خورشیدی به چاپ آن اهتمام ورزید، نخستین اثر علمی و امروزی است که اکنون مرجعی معتبر برای همه محققان و مورخان تاریخ قزوین به شمار می‌رود و در پی آن باید از سه جلد کتاب سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین تألیف دوست مرحوم، دکتر پرویز ورجاوند یاد کرد که به لحاظ جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی قزوین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و به تحقیق در این مقوله باید از آثار جدیدتر نیز سخن به میان آورد که قزوین‌پژوهان جوان و نیز استادان بزرگوار چون استاد دکتر دبیرسیاکی و استاد دکتر اشراقی، از خود به یادگار نهاده‌اند.

۱- نام و نشان مؤلف التدوین

نام وی عبدالکریم بن محمد بن عبدالکریم بن الفضل بن الحسن الرافعی القزوینی است که در سال ۵۵۷ قمری (۱۱۶۲ م) در قزوین تولد یافته و در خدمت پدرش (محمد بن عبدالکریم) تربیت و تعلیم یافته است. خاندان وی اهل علم و دیانت بوده و به مذهب امام شافعی اعتقاد

داشته‌اند، عنوان امام بر نام وی و پدرش و جدش حکایت از این دارد که در زمره بزرگان و هادیان مذهب بوده‌اند و به زبان مؤلف، نسل آنان به رافع یا ابورافع [بن خدیج انصاری] می‌رسد و علی‌القاعده، از اعراب مسلمان مدینه بوده‌اند که در قزوین اقامت گزیده‌اند و بخشی از آنان نیز در همدان ماندگار شده‌اند.

مرحوم علامه محمد قزوینی زیر عنوان «مآخذ برای شرح حال رافعی» نزدیک بیست مأخذ معتبر به ترتیب زمانی و آوردن جلد و صفحات، نقل کرده است.^۲

عنوان طایفه رافعیان به دلایل مذهبی و اجتماعی، قرن‌ها در قزوین و همدان در مناصب دینی و قضایی شهرت اعتبار داشته است. حمدالله مستوفی آورده است: "رافعان اصلشان از عرب است از نسل رافع بن خدیج انصاری، در عهد خلفاء ما تقدّم به قزوین آمده‌اند و ساکن شده، در ایشان علماء عالی مرتبت بوده‌اند." (مستوفی، ۱۳۳۹، ص ۸۰۲)

امام ابوالقاسم عبدالکریم بن محمد الرافعی القزوینی مؤلف التدوین در سن ۳۳ سالگی پدر خود را از دست داده است، وی به احوال پدر و آموزش‌ها و تألیفات و مسافرت‌ها و استادان همنشین پدر آشنایی کامل داشته و در صفحات متعدد التدوین اشاره می‌کند که در محافل علمی و درس پدر حضور داشته است.

رافعی فزون بر برخورداری از پدر و مجالس علمی او از دو استاد نامدار به نام‌های افضل‌الدین نصر احمد الفقیهی و ابومحمد بن ابی الفتوح طوسی یاد می‌کند که گاه به اتفاق برادران خود محمد و عبدالرحمن در حلقه‌های درسی آنان تلمذ می‌کردند. رافعی پس از پایان تعلّم و دانش‌آموزی به تعلیم و تدریس پرداخته و در مدارس قزوین شاگردان بسیار داشته است. رفتار و کردار و خوشخویی و اخلاق و فضیلت‌مندی و قدرشناسی او را ستوده‌اند. در کتاب طبقات الشافعیه آمده است که "زبانی پاک داشت و بسیار مؤدب بود" (گلریز، ۱۳۸۲، ص ۹۳)

محجوب الزویری به نقل از طبقات شافعیه نقل کرده است:

"هنگامی که جلال‌الدین خوارزم‌شاه از قزوین عبور می‌کرده رافعی به دیدار او رفت تا از او به خاطر جنگش علیه کفر قدردانی کند و دست جلال‌الدین را ببوسد ولی جلال‌الدین به وی اجازه نداده و خود دست رافعی را بوسید" (الزویری، ۱۳۸۰، ص ۵۸)

رافعی اهل سیاست و نزدیکی با قدرت‌مداران نبود به احتمال زیاد با عرفان و اشراق نیز بیش و کم رابطه داشته و آشنا بوده است، یا آنکه در ستون ادبیات فارسی از نام‌های رافعی (از آن میان رافعی نیشابوری) یاد شده، اما علامه دهخدا قزوینی ذیل نام رافعی قزوینی در یک جا به نقل از مدرس تبریزی (مؤلف ریحانة الادب)

به رباعی زیر اشاره دارد:

در جامه صوف بسته زنار چه سود در صومعه رفته دل به بازار چه سود
ز آزار کسان راحت خود می‌طلبی یک راحت و صد هزار آزار چه سود

همو در جای دیگر به نقل از امیر علیشیر نوایی (مجالس النفاس) اشعار زیر را به رافعی قزوینی نسبت داده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ص ۱۰۳۴۰)

رخت دلم هر چه بود، عشق به یغما ببرد صبر نه راهی است خوار، عشق نه کاری است خرد
هر که بمیدان عشق، گام نهاد کام یافت هر که در ایوان صبر پای نهد دل ببرد
بار جفا‌های یار کوه نداند کشد حلقه زلفین یار، باد نیارد شمرد
وصل شد و هجر ماند آه که در باغ عشق خار به پیری رسید گل به جوانی بمرد

این رباعی گونه هم در مقام و منزلت علم از او نقل شده است:

طلب کردن علم از آن است فرض که بی‌علم کس را به حق راه نیست
کسی ننگ دارد از آموختن که از ننگ نادانی آگاه نیست

(الزویری، ۱۳۸۰، ص ۵۹)

۲- آثار و تألیفات

رافعی قزوینی دانشمندی پرکار، امامی مردمی و شخصیتی آرام و متعادل بوده است. فزون بر وظایف مذهبی و قضایی و اجتماعی، از مطالعه و تحقیق و تعلیم و تدریس دور نبوده است. ابن شهبه نوشته است: "گویند در قریه‌ای که شب در آنجا خوابید برای مطالعه روغن چراغ پیدا نشد وی متألم گردید و چوب مو را روشن کرد و در روشنایی آن مطالعه نمود" (کلر، ۱۳۸۲، ص ۹۳) محققان بر پایه اسناد و مدارک تألیفات زیر را منسوب به او می‌دانند:

۱- شرح کبیر (العزیز)، شرحی است بر الوجیز امام محمد غزالی. علامه محمد قزوینی نوشته است "الوجیز در فقه شافعی است از غزالی معروف و العزیز شرح آن است از رافعی خودمان" (قزوینی، ۱۳۳۶، ص ۹۷)

۲- فتح العزیز فی شرح الوجیز. گویا فتح العزیز شرح بر الوجیز است و علامه محمد قزوینی هم نقل کرده که "فتح العزیز [فی] شرح الوجیز لعبدالکریم بن محمد الرافعی در ذیل شرح المذهب نوری (خود مذهب نوری از ابواسحق شیرازی است) چاپ شده است"^۳

۳- شرح الصغیر

۴- المحرّر

۵- شرح مسند شافعی

۶- التذنیب

۷- الامالی الشارحه علی مفردات الفاتحه (سی مجلس درباره احادیثی که از استادان خود نقل کرده و مربوط به سوره فاتحه می‌باشد)

۸- المحمود فی الفقه (در هشت جلد درباره نماز)^۴

اما کتاب‌هایی دیگر از امام رافعی که درباره تاریخ از او باقی مانده است:

۱- الایجاز فی اخطار الحجاز که نوعی سفرنامه و گزارش مسافرت به حجاز و زیارت حرمین شریفین است.

۲- کتاب اصل تاریخ، به اعتبار بسیار به نام التدوین که مقاله حاضر معطوف به شناخت آن است.

۳- جایگاه کتاب التدوین

یکی از معتبرترین کتاب‌هایی که تا پیش از حمله مغول درباره قزوین به نگارش در آمده و از دستبرد و آسیب زمانه به دور مانده، این کتاب است که به اختصار با عنوان التدوین نامیده‌اند. متن روشنی است به زبان عربی، از با ارزش‌ترین شهرنامه‌های تاریخی- اجتماعی تمدن اسلامی- ایرانی به شمار رفته و به دلیل خاص عنایت مؤلف به رجال و دانشمندان مرتبط با قزوین از آن با عنوان‌های «التدوین فی ذکر اهل العلم بقزوین»، «التدوین فی علماء قزوین» و «التدوین فی اخبار قزوین» هم یاد شده است.

این کتاب نفیس به همت شیخ عزیزالله عطاردی در سه جلد به تاریخ ۱۳۷۶ خورشیدی در بیروت به حلیه طبع آراسته شده است و هر سه جلد آن از طرف سازمان میراث فرهنگی قزوین به نگارنده اهدا، شده که موجب سپاسگزاری است.

درباره نسخه‌های خطی این اثر گرانبها، که هنوز هم عدد دقیق آنها در کتابخانه‌های ایران و خارج، روشن نشده است. سال‌ها پیش (۱۳۳۹ ش) مرحوم دکتر عبدالحسین نوایی در مقدمه کتاب تاریخ گزیده آورده بوده که «از این کتاب [التدوین] متأسفانه دو نسخه بیشتر در دنیا نیست و به علت تفصیل و شاید اشکالی از لحاظ ضبط اسامی، بعید به نظر می‌رسد که به

اما شیخ عزیرالله عطاردی کتاب مزبور را ۳۷ سال پس از یادآوری مرحوم نوایی به چاپ رساند و در صفحه شناسنامه آن نام ناشر این اثر نفیس «جمعیت المخطوطات الایرانیه» و «نشر عطارد» آمده است. محقق و مصحح در دو صفحه از چگونگی کتاب و سه نسخه‌ای که مورد بررسی وی قرار گرفته اشاره کرده و تصویرهای هر سه نسخه را در سه صفحه نشان داده است. وی به چاپ دیگری از این کتاب در دیگر بلاد جهان اشاره نکرده است. اما همانطور که استاد مرحوم و دوست فاضل، آقای دکتر عبدالحسین نوایی اشاره کرده است، «از لحاظ ضبط اسامی» و مشکلات دیگر بوده است. اما تلخیص از این کتاب که توسط حمدالله مستوفی فراهم آمده است، بسیار مغتنم بوده و به این اثر بدیع جنبه جهانی داده است مرحوم عبدالحسین نوایی نوشته است: "حمدالله مستوفی تلخیص از التدوین امام‌الدین رافعی نوشته است" که باریه دُ منارد^a در مجله ژورنال آزیاتیک^b سری ۵ جلد دهم باب ششم این کتاب، بعضی قسمت‌های مربوط به قزوین (بدون فصل اول یعنی احادیث و اخبار) را به فرانسه ترجمه نموده و در سال ۱۸۵۷ [مسیحی] انتشار داده است. (مستوفی، ۱۳۳۹، ص ۱) بدین اعتبار بیش از ۱۵۰ سال قبل، دانشمندان اروپایی (مورخان و جغرافی‌دانان) به نام و نشان رافعی قزوینی و کتاب التدوین و حمدالله مستوفی و آثار او آشنایی داشته‌اند و صاحبان اصلی آن میراث‌های فرهنگی در خواب غفلت بسر می‌بردند.

۴- نسخه‌های شناخته شده التدوین

کتاب التدوین، چاپ بیروت بر پایه سه نسخه زیر تدوین و ترتیب یافته است:

۱- نسخه‌ای که در سال ۶۷۵ قمری نوشته شده و در سال ۶۷۶ قمری پایان یافته است. این نسخه وقف مردم قزوین بوده (وقف المسلمین بقزوین)، به خط ابوالقاسم بن محمد قزوینی در ۳۱۱ برگ (هر برگ ۳۰ سطر) به نگارش در آمده و اکنون در یکی از کتابخانه‌های شهر استانبول نگهداری می‌شود.

۲- نسخه‌ای که در سال ۸۹۰ قمری به خط محمد بن احمد بن المحلی الانصاری در ۳۷۷ برگ (هر برگ ۲۷ سطر) نگارش یافته و اکنون در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود.

۳- نسخه سوم تاریخ نگارش و نام کاتب در آن مشخص نیست و در ۲۷۱ برگ (هر برگ ۳۵ سطر) به نگارش در آمده و اکنون در کتابخانه ناصریه در شهر لکهنو هندوستان نگهداری می‌شود. کتاب مزبور توسط میر حیدر حسین الموسوی وقف کتابخانه شده است.

a- BRABIR DE MEYNARD

b- JOURNAL ASIATIQUE